

Ko na kmetiji odpove telo

*Duška KNEŽEVIĆ HOČEVAR**

Povzetek

V poglavju razmišljam o posledicah nesreč in obolenj na kmetijah v Pomurju, ki sem jih obiskala med antropološko terensko raziskavo med julijem 2021 in aprilom 2022. Zaradi pomanjkljivih in nezanesljivih zdravstvenih evidenc o poklicni skupini kmetovalcev in kmetovalk presojam njihove odzive na dolgotrajne poškodbe ali obolenja s pristopom zdravstvenega součinkovanja in z vidika etike vsakdanjega, pri čemer se osredotočim na etnografsko opažene stiske kmetovalk in kmetovalcev s preučevanjem njihovih vrednotenih presoj o posledicah poškodb ali obolenj v trenutnih okoliščinah kmetovanja. Z analizo vsebine prepisanih pogovorov ugotavljam, da kmetovalke in kmetovalci z izkušnjo poškodbe, obolenja ali smrti ne rečejo, da trpijo zaradi modernizacije kmetijstva ali lastne ujetosti v predstave heteroseksualne moškosti o »dobrem kmetu«. Trpijo zaradi doživljanja negotovosti, strahu in stalnih zaskrbljenosti, da po poškodbi, obolenju ali smrti ne bodo zmogli ohraniti kmetij v skladu s svojimi predstavami o »dobrem kmetovanju«. Odgovornost za izčrpanost svojih teles in uma pripisujejo tudi državi, ki jo lokalno doživljajo, kot da nagrajuje nedelo brezposelnih v regiji in nepošteno delo »nepravih kmetov«, pri čemer hkrati pozablja na njihove blaginje.

Ključne besede: zdravstveno součinkovanje, etika vsakdanjega, kmetovanje, poškodba, obolenje, Slovenija

* **Duška Knežević Hočevar**, dr. antropologije, višja znanstvena sodelavka; Druženomedicinski inštitut ZRC SAZU

Duška Knežević Hočevar, PhD Anthropologist, Senior Research Associate; Sociomedical Institute ZRC SAZU

When the Body on the Farm Fails – Abstract

In this chapter, I deal with the consequences of accidents and diseases on farms in the Pomurje region, which I visited during my anthropological fieldwork between July 2021 and April 2022. Due to the sparse and unreliable health data on the occupational group of people who farm, I discuss their reactions to long-term injuries or illnesses using a health conjuncture approach from the perspective of everyday ethics. I focus on ethnographically observed distresses of female and male farmers by examining their valued judgements about the consequences of injury or illness in their current farming context. Based on the content analysis of the transcribed interviews, I find that female and male farmers who have experienced an injury, illness or death do not say that they suffer from the modernization of agriculture or from their own entrapment in heterosexual masculinities of the “good farmer”. They suffer from the lived experience of uncertainty, fear and the constant worry that they will be unable to maintain their farms in accord with their ideas of »good farming« after an injury, illness or death. They also blame the state for the exhaustion of their bodies and minds, which they locally experience as a consequence of the system which rewards the unemployed in the region, and the unfairly competitive labour of the »fake farmers«, while forgetting about the farmers’ wellbeings.

Keywords: Health conjuncture, ordinary ethics, farming, injury, illness, Slovenia

Uvod

V pričujočem prispevku pretresam vprašanje, kako se živi na kmetiji, ko odpove telo. Predstavljene pripovedi sogovornic in sogovornikov s kmetij v Pomurju so del terenske raziskave v okviru še potekajočega temeljnega raziskovalnega projekta in zaključenega (2022) ciljno-raziskovalnega projekta.¹ Nanašajo se na dogodke oz. nesreče, ki so se zgodili bodisi pri delu na kmetiji bodisi v drugačnih okoliščinah, vendar posledice učinkujejo na obstoj kmetije oziroma blaginje² njenih prebivalcev.

Razpravo umeščam v opazovanje »pretvorbe« posledic nesreče in različnih pritiskov, ki jih prinašajo stalno spreminjajoče se zahteve

1 Temeljni projekt nosi naslov *Spremembe v kmetijstvu skozi oči in telesa kmetov* (J6-2577; 2020–2024), ciljno-raziskovalni pa *Odzivanje kmečkih družin na posledice delovnih nesreč in poklicnih bolezni* (V5-2028; 2020–2022).

2 Namenoma uporabljam izraz blaginje v množinski obliki, po zgledu Mathews in Izquierdo (2009), ki v kontekstu spolitiziranih in *mainstream* razprav o univerzalni blaginji, opremljeni s številnimi kazalniki, vztrajata, da ne obstajata le en način razumevanja blaginje in eno samo prizadevanje zanjo, temveč jih je veliko.

kmetijskega razvoja, trdožive socialne problematike in dojemanja konfliktnih moralnih ekonomij agrikulture, v trpljenja ljudi, ki kmetujejo. Pri tem ne enačim dejavnikov tveganja z domnevno z delom povezanimi zdravstvenimi izidi, kot je prevladujoča praksa medicinsko in zdravstveno usmerjenega raziskovanja poklicnih bolezni, obolenj in nesreč pri delu. Čeprav ne podcenujem tovrstnih prizadevanj, kot antropologinja vztrajam, da je povezava med kakršno koli značilnostjo in kakršnim koli izidom v poklicni zdravstveni evidenci v najboljšem primeru posredna, ne vzročna. Opiram se na pristop zdravstvenega součinkovanja okoliščin nesreče in moralnih ekonomij kmetovanja ter tvornega odziva nanje, kot ga razbiram iz pripovedi izbranih udeleženk in udeležencev terenske raziskave. Pri tem se osredotočam na etnografsko opažene in razumljene stiske kmetovalk in kmetovalcev s preučevanjem njihovih vrednotenih presoj o posledicah poškodb ali obolenj v trenutnih okoliščinah kmetovanja, kar Lambek (2010) imenuje »etika vsakdanjega«.

V poglavju bralko in bralca najprej seznanim s problematiko t. i. javnozdravstvene krize v kmetijstvu po svetu in v Sloveniji na podlagi razpoložljivih, čeprav pomanjkljivih zdravstvenih evidenc. V nadaljevanju s pristopom zdravstvenega součinkovanja orišem posledice nesreč na kmetiji, kar nam v okoliščinah nezanesljivih števil omogoča ugledati »pretvorbo« posledic nesreč in dojemanja konfliktnih moralnih ekonomij agrikulture v trpljenju kmetovalk in kmetovalcev. Pojasnim metodologijo terenske raziskave, s pomočjo analize vsebine prepisanega terenskega gradiva predstavim štiri teme in nato strnem zaključke.

Javnozdravstvena kriza v kmetijstvu po svetu

O javnozdravstveni krizi kmetovalk in kmetovalcev, delavk in delavcev v kmetijstvu ter njihovih družin govorimo vse od uveljavitve t. i. industrializiranega kmetijstva po svetu. Za slednjega so značilni nadoomeščanje človeškega dela s kapitalsko intenzivno tehnologijo, rast števila velikih kmetij, povečanje zunanega lastništva in zaposlitev zunaj kmetije, zmanjševanje števila članic in članov družin na kmetijah, uporaba velikih strojev in težke mehanizacije, uporaba v fosilnih gorivih utemeljenih vnosov, kakršni so npr. pesticidi, ter zmanjševanje ali celo izginjanje podeželskih sosesk in skupnosti, ki so temeljna socialna podpora ljudem, ki kmetujejo (Thu, 1998).

Javnozdravstvena kriza v kmetijstvu se kaže zlasti v evidencah o poklicnih boleznih, številu smrtnih primerov, povezanih z delom, poročanju o poškodbah, ki vsako leto povzročijo invalidnosti ali trajne okvare zdravja, a tudi v evidencah o višini stroškov tovrstnih izidov. Ne preseneča, kar potrjujejo tudi svetovne zdravstvene statistike, da zaposlene in zaposleni v kmetijstvu spadajo v poklicno skupino z največjo ogroženostjo od z delom povezanih poškodb, obolenj, smrtnih primerov in samomorov (Leppälä idr., 2021; ILO, 2017; Franklin idr., 2015; Hirsch in Cukrowicz, 2014; Kennedy idr., 2014; Griffin, 2013; Roy idr., 2013; Alston, 2012). Četudi raziskovalci vztrajajo, da so okoliščine z delom povezanih zdravstvenih izidov pomembne, se v še vedno najvplivnejših pristopih medicine dela in javnega zdravja redko opazujejo onstran javno dostopnih podatkov, izračunanih trendov, kazalnikov in indeksov primerljivih, statistično oblikovanih kategorij poklicnih skupin. Ti raziskovalci skušajo z zoženim naborom kontekstualnih determinant pojasniti dramatične spremembe v sodobnem globalnem kmetijstvu, ki učinkujejo na zdravje in poškodbe pri delu. Te so opredeljene kot proksimalni zunanji in notranji stresorji ter dejavniki tveganja, ki utegnejo vplivati na zdravje in blaginje poklicnih skupin. Pri tem se omejujejo zgolj na tvegana vedenja posameznic in posameznikov; a zaplete se, ko tudi odgovornost za takšna zdravstvena stanja pripišejo zgolj in samo takemu tveganeemu vedenju.

Od 90. let 20. stoletja dalje so prav medicinski antropologinje in antropologi tisti, ki so nagovorili problematiko neenakosti in krivic, kakršne lahko učinkujejo na zdravje in blaginje družbenih skupin v raznovrstnih lokalnih okoljih tako, da so se osredotočali na globalne strukturne dejavnike (npr. Singer in Baer, 1995; Kim idr., 2000; Farmer, 2009; Baer idr., 2003; Castro in Singer, 2004; Whiteford in Whiteford, 2005; Nichter, 2008; Janes in Corbett, 2009). Po zgledu začetnih teoretizacij o medicinski antropologiji (npr. Schepers-Hughes in Lock, 1987; Brown, 1998) so dekonstruirali v globalnih zdravstvenih razpravah prevladujoče zahodnjaške predstave o duši in telesu ter predlagali raziskovanje treh med seboj povezanih perspektiv, po katerih lahko človeško telo razumemo kot, prvič, fenomenološko doživljeno posamično zavedajoče se telo (angl. *body-self*); kot družbeno telo, ki omogoča razmislek o odnosu med naravo, družbo in kulturo; in kot politično telo, ki kliče k presoji družbenega in političnega nadzora, ki mu je podvrženo. S tem je preučevanje

posameznikovega trpljenja postalo neločljivo povezano s preučevanjem družbenega trpljenja, da bi bolje razumeli, kako se lahko velike, zgodovinsko oblikovane družbenoekonomske sile pretvorijo v osebno stisko in obolenje. Takšen pristop je naposled odgovornost za zdravstvena stanja umestil še zunaj posameznice in posameznika, ki se obnašata tvegano.

Imamo javnozdravstveno krizo v kmetijstvu tudi v Sloveniji?

V Sloveniji se je kmetijstvo izrazito prestrukturiralo po razglasitvi neodvisnosti leta 1991. Če se je v socializmu razvoj kmetijstva oblikoval v skladu z moralno ekonomijo planskega gospodarstva, se je po letu 1991 uveljavil model večnamenskega kmetijstva v skladu z moralno ekonomijo tržnega gospodarstva. Ko se je Slovenija pridružila Evropski uniji in začela uveljavljati skupno kmetijsko politiko, je oseba kmeta-podjetnika postala zgled modela večnamenskega razvoja kmetijstva. Postopoma, še posebno po prehranski krizi leta 2008, je bila vizija razvoja opredeljena v skladu z načeli vzdržnega kmetijstva. Tedaj na novo opredeljena »moralna ekonomija« (RSRSKŽ, 2011) od kmetovalk in kmetovalcev pričakuje, da bodo uresničevali kontrastne razvojne zahteve, stalno ekonomsko rast ter hkrati okoljsko in družbeno vzdržnost, ki se propagira skozi »normativno osebo«, ki bi morala biti obenem storilen, učinkovit, inovativen in tekmovalen, a hkrati sodelovalen, pravičen, zdrav in zadovoljen kmet-podjetnik.

Vendar je spremenjeni kontekst kmetijstva ob priložnostih za razvoj kmetij pogojeval tudi neugodne trende: od leta 1991 je približno 1.000 kmetij na leto opustilo kmetovanje, pri čemer je bil od leta 2004 najhitrejši padec zabeležen pri srednje velikih kmetijah, ki so bile »premajhne, da bi bile ekonomsko učinkovite, in prevelike, da bi bile dobičkonosne« (Bojnc in Latruffe, 2013, str. 216). Ni presenetljivo, da se ta radikalna sprememba kaže tudi v poklicnih zdravstvenih evidencah, ki zrcalijo globalne trende. Kmetijstvo je sektor, ki je takoj za predelovalno industrijo z največjo ogroženostjo zaradi delovnih nesreč in z delom povezanih zdravstvenih težav, a po samomorih statistično oblikovana kategorija *kmetovalci/kmetovalke, gozdarji/gozdarke, ribiči/ribičke, lovci/lovke* zaseda prvo mesto med poklicnimi skupinami z grobo stopnjo samomora, ki je štirikrat višja od celotne grobe stopnje

samomora v vseh poklicnih skupinah v letu 2016 (Roy in Knežević Hočevar, 2019). Vendar je ta evidenca podcenjena, saj vključuje le t. i. delovno dejavno prebivalstvo, a ne tudi ostarelih, upokojenih, šolajočih se ali celo statistično nevidnih družinskih članic in članov, ki so zaposleni zunaj kmetij, čeprav prav tako kmetujejo.

Sorazmerno zanesljive so tudi številke o smrtnih izidih nesreč pri delu v kmetijstvu in gozdarstvu. Analiza Dolenshek idr. (2021) poroča, da se je v desetletju med letoma 2011 in 2020 pri delu v tem sektorju smrtno ponesrečilo 257 ljudi, medtem ko raziskava Černič Istenič idr. (2022) opozarja, da evidenca poškodb pri delu, ki jo zbira NIJZ, na kmetijskih gospodarstvih za isto obdobje govori o zgolj devetih smrtnih primerih. Razlaga močno razhajajočih številke je takale: Dolenshek idr. so se oprli na podatke Ministrstva za notranje zadeve RS, ki poleg podatkov nesreč pri delu s kmetijskimi in z gozdarskimi stroji vključujejo tudi podatke o poškodbah, ki so se pripetile poškodovancem v prostem času, pri čemer vključujejo tudi upokojenke in upokojenca, živeče na kmetijah, medtem ko podatki NIJZ upoštevajo le poškodovance, ki so delo opravljali v aktivnem delovnem času in so glede na pravni status zavarovani za primer poškodbe pri delu. Povsem na mestu je sklep, »da se na kmetijskih gospodarstvih zgodi veliko več nezgod pri delu, tudi tistih z nesmrtnim izidom, kot jih je zabeleženih na podlagi [NIJZ] Obrazca ER-8, in da je dejansko število nezgod na kmetijskih gospodarstvih podcenjeno« (Černič Istenič idr., 2022, str. 9).

Onstran številke: misliti posledice nesreč na kmetiji

Sorazmerna zanesljivost številčnih podatkov o zdravstvenem stanju in posledicah (delovnih) nesreč na kmetijah je odvisna od številnih okoliščin: od tega, kako je človek, ki kmetuje, statistično opredeljen, do zanimanja za tovrstne evidence pri številnih deležnikih na področju kmetijstva, zdravstva, delovnopravne zakonodaje, zavarovalništva, celo bančništva. Statistično vidna oseba, ki kmetuje, je tista, ki jo lahko identificiramo iz centralnega registra kmečkih gospodarstev in je lastnica kmetijskih zemljišč ali je kmečko zavarovana. Zaplete se že pri osebi, ki vse to ni, vendar kmetuje. Ali so otrok, mladostnica in mladostnik, študentka in študent, ki delajo na kmetiji, upravičeni do odškodnine, če se ponesrečijo pri delu na kmetiji? Je soproga kmeta,

ki je zaposlena zunaj kmetije, a obenem vsakodnevno »pomaga« (tj. dela) na kmetiji, upravičena do odškodnine, če se poškoduje pri delu na kmetiji? Je kmečko upokojena mati, ki v visoki starosti še vedno pomaga na kmetiji, kmetovalka z enakimi pravicami kot statistično prepoznavna oseba, ki kmetuje? Primerov ljudi, ki kmetujejo, je veliko, medtem ko je tistih, ki so statistično vidni, malo.

V oči bode že razhajanje med številom kmečkih gospodarstev, ki jih je bilo v letu 2020 po evidenci SURS registriranih 68.331,³ in številom socialno zavarovanih kmetovalk in kmetovalcev, ki jih je bilo v letu 2022 po podatkih ZPIZ zgoj 4.448; v obdobju med leti 2011 in 2020 je bil ugotovljen celo izrazit trend upadanja števila kmečkih zavarovancev za skoraj 40 odstotnih točk (Černič Istenič idr., 2022, str. 8–9). Povedni so tudi podatki o številu delovnih nesreč na kmetijah v desetletju med leti 2011 in 2020. Vseh, ki so živeli na kmetijah, a so bili zaposleni na in zunaj kmetije, je bilo v opazovanem obdobju 27.305, a večina prijavljenih poškodb pri delu (v povprečju 94,6 %) se je zgodila osebam, ki imajo na kmetiji nekmetijski zaposlitveni status.⁴ V istem časovnem obdobju se število prijavljenih nesreč pri delu med statistično vidnimi kmetovalkami in kmetovalci ni bistveno spremenilo; v letu 2011 je bilo takšnih oseb 6,3 %, medtem ko jih je bilo v letu 2022 3,9 %, tj. 156 oz. 136 (Černič Istenič idr., 2022), pri čemer se je največ nesreč zgodilo voznikom traktorjev.⁵ Povzamemo lahko, da je statistično vidnih in prijavljenih nesreč pri delu na kmetijah največ med zaposlenimi zunaj kmetije. Samo ugibamo lahko, koliko je neprijavljenih nesreč in komu se pripetijo, tudi ob podatku, da ima kar slaba polovica kmetijskih gospodarstev v letu 2020 ocenjeno t. i. polno delovno moč⁶ brez zaposlitvenega statusa,

3 Ta evidenca, ki jo objavlja SURS v podatkovni bazi Si-stat (68.331 kmečkih gospodarstev), odstopa od evidence objavljenih podatkov za Slovenijo na Eurostatu (72.470 kmečkih gospodarstev), saj EU upošteva drugačen prag za zajem kmetijskih gospodarstev (Travnikar, 2023).

4 Šifrant NIJZ zagotavlja naslednje možnosti, ki jih lahko obkroži oseba, ki živi na kmetiji oz. kmečkem gospodarstvu, vendar nima kmečkega zaposlitvenega statusa: osebe, zaposlene v podjetjih, družbah in organizacijah; osebe, zaposlene pri samozaposlenih osebah; samostojni podjetniki; osebe, ki opravljajo poklicno dejavnost; vajenci, študentje; družinski člani. Zanimivo je, da jih je največ obkrožilo prvo možnost in zelo redki zadnjo možnost (glej Preglednica 2, v Černič Istenič idr., 2022).

5 V petih letih (2015–2019) se je ponesrečilo 756 traktoristov (MKGP, 2021).

6 Ena PDM (polna delovna moč) ustreza eni osebi, ki je polno zaposlena v kmetijski enoti kmetijske dejavnosti eno leto (1.800 ur).

kamor se uvršča brezposelne, gospodinje, študentke in študente, upokojenke in upokojenca izven in iz kmetijstva (MKGP, 2021, str. 7).

Zaradi odsotnosti zanesljivejših zdravstvenih evidenc, ki se nanašajo na nesreče na kmetijah ter tudi njihove posledice za ponesrečence in delovanje njihovih kmetij, se kot antropologinja opiram na pristop, ki ga imenujem zdravstveno součinkovanje. Izraz součinkovanje (angl. *conjuncture*) in z njim povezan pristop v družboslovju nista novost. Pierre Bourdieu (1977) je izraz součinkovanje uporabil, ko se je skliceval na posebne vrste kontekstov, v katerih sta se lahko zgodila tako družbeni pojav kot družbena sprememba. Kot zagovornik analize dinamike družbene spremembe od spodaj navzgor je vztrajal, da bi morale ključne teoretske konceptualizacije (npr. habitus, prakse, simbolno nasilje) izhajati iz razmisleka o součinkovanjih, ki jih razkrije etnografija, in ne preprosto iz vnaprej oblikovanega modela, ki marsikaj prezre. Podobno uporabljam pristop zdravstvenega součinkovanja v smislu sklicevanja na določene elemente družbeno strukturiranega in časovno umeščenega konteksta, ki so relevantni za doživljanje dobrega in slabega počutja ljudi, ki kmetujejo, in njihovega razumevanja s kmetovanjem povezanih zdravstvenih izidov. Trdim, da ti elementi konteksta (z)družijo določene dogodke, strukture in življenjska področja, ki jih kmetovalke in kmetovalci stalno vrednotijo v svojih predstavah o »dobrem kmetu« (Burton idr., 2021). S pristopom zdravstvenega součinkovanja skušam zagledati »pretvorbe« različnih dogodkov (nesreč), družbenih pritiskov, ki jih prinašajo stalno spreminjajoče se zahteve kmetijskega razvoja in tudi dojemanja konfliktnih moralnih ekonomij agrikulture, v trpljenja udeleženk in udeležencev raziskave onstran neskončnih nizov regresijskih enačb med dejavniki tveganja in domnevnimi, z delom povezanimi zdravstvenimi izidi. Pri tem se opiram na Lambeka, ki »etično« in »moralno« uporablja kot sinonima in trdi, da se vsakdanjost nanaša na etiko, ki je »relativno tiha, utemeljena bolj na dogovoru kot na pravilu, bolj na praksi kot na znanju ali prepričanju, in se dogaja, ne da bi zbujala pretirano pozornost« (Lambek, 2010, str. 2).

Tudi sama »etično ali moralno (ekonomijo)« povežujem z vsakdanjim življenjem in s praksami ter z izkušnjo in diskurzivno posredovanim slabim počutjem kmetovalk in kmetovalcev. Osredotočam se na njihove predstave o dobrih in slabih okoliščinah kmetovanja z raziskovanjem »moralne sestave ekonomskih praks, pomembnih za [njihovo] blaginjo« (Sayer, 2007, str. 265). Moralnosti ali etičnosti

to rej ne razumem le kot zunanjih okoliščin udeleženk in udeležencev raziskave, ampak prej kot njihovo »notranje stanje, ki ga vzdržujeta vrlina in dejanje« (Fassin, 2012, str. 7) v njihovem »lokalnem moralnem svetu« (Kleinman, 2006).

O življenju na kmetiji po izkušnji poškodbe, obolenja, smrti

Antropološko terensko raziskavo sem izvajala v podeželskem Pomurju med julijem 2021 in aprilom 2022. Terenski obiski so vključevali okoli 40 udeleženk in udeležencev raziskave na 24 kmetijah; o njihovih stiskah, obolenjih in posledicah poškodb sem se pogovarjala še s sedmimi lokalnimi zdravstvenimi delavkami in delavci ter s sedmimi kmetijskimi svetovalkami in svetovalci. V tem prispevku se omejujem le na razmišljanja o posledicah nesreč, ki so jih doživeli kmetovalke in kmetovalci sami ali njihovi družinski članice in člani na sedmih kmetijah, ki sem jih izbrala s pomočjo lokalnih kmetijskih svetovalk. Vrste poškodb, obolenj in smrti se raztezajo od izgube uda pri delu z mehanizacijo (kmetija #4), težke telesne poškodbe, ki se je zgodila zunaj kmetije (kmetije #1, #2 in #3), izkušnje depresije in izgorelosti (kmetije 1#, #5 in #6) do smrti zaradi samomora (kmetija #7).

Kot vselej na terenu sem si tudi tokrat morala priznati, da so vnaprej pripravljene izhodiščne vsebine in vprašanja o posledicah nesreč na kmetiji – o izkušnji nesreče, o vrstah razpoložljive in uporabljene pomoči, o poteku dela in življenja v okoliščinah po nesreči, o potrebi po vpeljavi posebne storitve pomoč na kmetiji in podobno – zgolj odskočišče za spontane razprave z udeleženkami in udeleženci raziskave, ki praviloma presenetijo z nepričakovanimi poudarki in razpiranjem povsem novih pogovornih vsebin. Spodnjo analizo vsebine 12 prepisanih pogovorov s sogovornicami in sogovorniki z izkušnjo poškodbe, obolenja in smrti zaradi samomora na sedmih kmetijah prikazujem nekoliko neobičajno. Podrobneje predstavim le pripoved zakoncev s kmetije #1, ki ju je kmetijska svetovalka označila za »najbolj običajen par« z izkušnjo dolgotrajne poškodbe na povprečno veliki živinorejsko-poljedelski pomurski kmetiji. Gre za polno zaposlenega kmetovalca in njegovo soprogo, ki je zaposlena zunaj kmetije. Osredotočam se na štiri teme, ki so se v analizi vsebine pogovorov pokazale kot aktualne problematike, o katerih razmišljajo

tudi sogovornice in sogovorniki s preostalih šestih kmetij; njihova razmišljanja sem vključila v splošni povzetek po vsaki od štirih predstavljenih tem. Zaradi zaveze o zaupnosti in anonimnosti podatkov so osebna imena sogovornic in sogovornikov izmišljena, medtem ko vasi, v katerih se nahajajo izbrane kmetije, niso poimenovane.

Tema 1:

Zgodilo se je ...

Jože (61 let) živi s soprogo Eriko (55) in polnoletnima hčerka na kmetiji, ki se nahaja v gričevnati pomurski pokrajini in spada med OMD-kmetije.⁷ Ni mu odveč pogovor o zgodovini kmetije, ki jo je podedoval šele pred šestimi leti, po smrti svojega očeta. Šest lastniških in okoli deset najetih hektarjev, ki se nahajajo na številnih razdrobljenih parcelah, velja za manjšo srednje veliko kmetijo, ki poleg strojne obdelave še vedno zahteva veliko ročnega dela, ne le zaradi gričevnatega reliefa, ampak tudi zato, ker zakonca prisegata na bolj »zdravo pridelavo« z manj dragih umetnih vnosov. V hlevu je trenutno 12 krav molznic in 14 telic, o prašičih in kokoših, ki jih redijo za lastno porabo, ne izgublja besed. V glavnem prodajajo mleko in pitano govedo, občasno tudi viške žit, ječmena in pšenice, a le tedaj, ko viške pridelajo. Jože ustreza opisu kmetovalca, ki rad kmetuje, trdo delo se mu zdi samoumevno, drugega kot živeti in delati na kmetiji si nikoli ni želel. Odkar pomni, ima rad naravo, živali in zemljo, hkrati je v pogovoru velikokrat poudaril, da mu je oče prepozno zaupal kmetijo, kar se je pokazalo kot oteževalna okoliščina tudi v primeru nesreče, ki se mu je pripetila pred štirimi leti (2018). A pojdemo po vrsti.

Tisti dan je močno snežilo; zjutraj mu je telefoniral znanec, da potrebuje njegovo pomoč, ker bo krava telila. Jože se ni obotavljal, ker »si kmetije pomagamo«, in se takoj odpravil v sosednjo vas na hribovsko kmetijo. Cesta ni bila splužena, zato je avto parkiral nižje in se odpravil na kmetijo peš. Toda v hlevu razen ostarele mame, ki je Jožeta povabila v hišo na klepet, ni bilo nikogar več, ker je bilo delo že opravljeno. Hlev in hiša sta povezana s hodnikom, po katerem se je Jože odpravil v hišo. V tem trenutku sta dva (ki ju ni poimenoval) s štirih metrov višine porinila 350 kg težko balo sena, ne da bi se prepričala, ali je hodnik pod njima prost. Bala je Jožeta zadela; sila

7 OMD je kratica, ki v uradnem besednjaku pomeni omejene možnosti za kmetovanje.

mase ga je odbila nazaj v hlev. Padel je na hrbet in obležal. Del bale je padel na njegove noge: ena noga je ostala nepoškodovana, medtem ko je bila druga (pokaže predel od gležnja do kolena) obrnjena navzgor. Zaradi šoka sprva ni čutil bolečin. Pokrit z odejo je ležal na tleh do prihoda reševalcev, ki so domačim svetovali, naj ga ne premikajo. Jože se spominja, da so ga reševalci imobilizirali, mu nataknili vratno opornico in dali injekcijo, da so »naravnali nogo, kolikor so jo lahko«, že v vozilu. Spominja se, da ga v življenju še nikoli ni tako zelo zeblo kot takrat, in ko je šok popustil, je bila bolečina neznosna. Po slikanju so v bolnišnici ugotovili, da ima zlomljenih več vratnih vretenc in kosti od gležnja do kolena zdrobljene. Nogo so mu nemudoma operirali. V bolnišnici je ostal 14 dni, nakar so ga odpeljali domov na okrevanje.

Posledice nesreče človeka, od katerega je odvisen obstoj kmetije, so Jožetu rojile po glavi že prva dva dneva v bolnišnici, ko mu kirurgi niso mogli zagotoviti, da bo lahko še hodil. Tudi njihove poznejše, nekoliko bolj optimistične napovedi o njegovi prihodnji telesni zmožnosti ga niso potolažile. Dolgotrajno, leto in pol trajajoče okrevanje doma ga je spravljal v obup. »To so najtežji trenutki, ki jih lahko človek doživi. Ne moreš se premikati, lahko pa razmišljaš. Kaj bo, kdaj bo, kako bo, če bo,« se je Jože spominjal. Najraje bi zavrtel čas nazaj v preteklost in prepričal očeta, da bi mu predal kmetijo prej, ne šele pred šestimi leti. Razgovoril se je namreč o krivdi za slabo izbiro osebnih zavarovanj. Jože je kmečki zavarovanec, a zgolj po shemi, ki zagotavlja zdravstveno, a ne tudi pokojninskega in invalidskega zavarovanja. Iz naslova nezgodnega zavarovanja, ki ga redno plačuje več desetletij, je za težo poškodbe prejel 1.200 €, kar je komentiral kot »sramoten znesek«. Pove, da ga je oče kot lastnik kmetije še kot mladostnika kmečko zavaroval po sebi. Sam je pri 40-ih letih skušal na zavodu (ZPIZ) urediti lastno kmečko pokojninsko in invalidsko zavarovanje, a so mu razložili, da to ni mogoče, ker ni lastnik kmetije. »So mi rekli, 'Če nimate zemlje, kako? Ti nisi kmet. Kako si boš plačeval?' Jaz sem imel denar. Celo življenje sem delal na kmetiji. To je bila velika neumnost,« obžaluje Jože, in nadaljuje: »Pa ko si mlad, tudi ne razmišljaš, kaj boš, ko boš star. Nič ti ni težko delati. Misliš, da vse lahko narediš. Potem pa nekaj pride. Potem pa starost, potem pa ti je žal. Ampak jaz nisem imel možnosti. Predolgo časa nisem bil lastnik.«

Jože ni izrecno omenil »krivca« za izbiro zavarovalne sheme, temveč je nadaljeval pripoved o očetu, ki ga je označil za človeka, ki

ni dovolil nikakršnih sprememb na kmetiji. Jože je na očetovi kmetiji lahko le delal, »upravljal kmetijo«, vendar je ni mogel razvijati po svoje: »Sem hotel zgraditi malo večji hlev za živino, pa ga nisem mogel, ker se oče ni strinjal. Rekel je, 'Če je bil do zdaj dovolj velik, bo tudi zdaj dovolj velik.' Če sem hotel močnejši traktor, je rekel, 'Če smo toliko let delali s tem, zakaj ne bi še zdaj?'« Čeprav je očetove besede ob predaji kmetije, »Zdaj je vse tvoje, pa tudi vsi stroški in izdatki /.../«, razumel kot pošten napotek sinu, zdaj vseeno obžaluje, da se ni pravočasno zaposlil zunaj kmetije, kjer bi imel poleg zdravstvenega tudi pokojninsko in invalidsko zavarovanje.

Po Jožetovi poškodbi je kmetijo prevzela soproga Erika; natančneje, njegovo delo v celoti. Erika se je na kmetijo Jožetovih staršev priženila s sosednje, zelo majhne kmetije. V kmečko delo je bila zgodaj vključena, tudi iz preživetvene nuje po smrti njenega očeta, ki jo je doživela v otroštvu. Mamino garanje jo je prepričalo, da se sama ne bo preživljala kot kmetovalka, zato se je po nedokončanem študiju kmetijstva zaposlila v bližnjem podjetju. Trdim, da je Erika ena izmed tistih žensk, ki ustreza predstavi o »dobri kmetovalki« (Burton idr., 2021), ki je utemeljena v imaginariju heteroseksualne moškosti. Ta opredeljuje žensko na kmetiji v najboljšem primeru kot soprogo ali pomočnico kmetu. Že pred nezgodo sta Jože in Erika opravljala različna dela na kmetiji. Jože je opravljal vsa dela z mehanizacijo in v hlevu, medtem ko je Erika »peš« pridelovala vso zelenjavo in nadomestila Jožeta, kadar koli je bil odsoten. Gospodinjska in skrbstvena dela z otroki in obnemoglimi starši in bratom so tudi njena delovna domena: najbolj se je angažirala pri skrbi za danes odraslo hčerko, ki bo kljub ozdravitvi doživljenjsko obiskovala onkološko kliniko. Po prometni nesreči pomaga telesno oviranemu bratu, ki je ostal na kmetiji njunih staršev, medtem ko je za tasta skrbela, ko je pred smrtjo za nekaj mesecev obležal v postelji. Jože je Erikin prevzem dela na kmetiji po svoji poškodbi komentiral kot samoumevnega za obstoj kmetije:

Žena je vse prevzela. Glejte, na živinorejski kmetiji moraš iti vsak dan v hlev, dvakrat. To je obvezno. /.../ Ali bi morali vse skupaj prodati ali bi moral nekdo prevzeti. Hvala bogu, da so ženi izkazali razumevanje v službi. So ji šli zelo na roko, da je pač začela z delovnim časom šele ob osmih in ne ob šestih zjutraj. Do takrat pa je opravila že tri četrta dela v hlevu, ostalo pa je hčerka

dokončala. Glejte, pomolsti krave ni enostavno. To moraš znati in dobro narediti, ker če slabo pomolžeš kravo, imaš takoj milijon problemov. Krava dobi mastitis in to so takoj stroški za veterinarja, pa še krava ne bo nikoli več dobra. Molžo je prevzela žena v celoti, ostalo pa so nam takoj po poškodbi pomagali tudi drugi.

Jože prizna, da je leto in pol izvajanja dvojnega dela – na kmetiji in v službi – predstavljalo soprogi Eriki »grozen napor«. »Ni čudno, da je pozneje zbolela na živcih,« ugotavlja, ker »organizirati delo na kmetiji, ga voditi, obenem pa se sekirati, kaj bo z mano, je težko zdržati. Je psihični in fizični napor.« Sam je tudi tonil v brezup. Počutil se je povsem nekoristnega in priznal, da je bilo med njima »včasih zelo napeto«, da »pridejo takšni trenutki«, da sta ga hčerki stalno opogumljali: »Ata, saj boš.« Da si ni mogel zamisliti, da ne bo več mogel delati, čeprav so mu domači prigovarjali, da nič za to, če ne bo mogel delati. Sprva je lahko samo ležal, gledal v strop in poslušal radio. Niti televizije ni mogel gledati, ker je ležal nepremično na hrbtu in prvič doživel »dolgočasje«. Po mesecu in pol nepremičnega ležanja je začel premikati prste in telovaditi v postelji. »Voljo sem pa imel grozno,« nadaljuje Jože in se pohvali, da je ubogal fizioterapevte v toplicah, ki se niso mogli načuditi, kako je vztrajno skušal celo hoditi z berglami, navkljub močnim bolečinam zaradi poškodovane hrbtenice. Kot majhno, a pomembno zmago je omenil trenutek, ko je doma prvičkrat, s pomočjo bergel, sam odšel na stranišče. Jože je leto in pol po poškodbi hodil z berglami, preden se je oprl na gleženj, in sčasoma je začel verjeti, da bo ponovno shodil.

V obdobju okrevanja je Jože obiskal tudi psihiatra, medtem ko šestih škatel predpisanih zdravil ni jemal, ker se je »čudno počutil« že po dveh tabletkah in utrpel močne bolečine v želodcu. Prizna, da »živci lahko marsikaj naredijo«, kar je spoznal že v mladosti.

Takoj po nesreči je Jožetu pomagal tudi znanec s kmetije, kjer se je ponesrečil. Ta je pri sodniku za prekrške privolil v odškodnino v obliki enoletne pomoči na Jožetovi kmetiji, košnje. Pri oranju in ostalih delih z mehanizacijo so zakoncema eno leto pomagali sorodniki (Jožetov brat, svak, nečak) in mož družinske prijateljice, čeprav niso živeli v bližnji okolici in so bili takrat tudi vsi zaposleni zunaj svojih kmetij. Jože je zadovoljen zaključil, da »sicer ni bilo vse pravočasno narejeno, je pa bilo narejeno«, in se razgovoril o pomanjkanju delovne sile na podeželju, kjer že dolgo prevladujejo nekmetje.

Kljub komajda primerljivim posebnostim nesreč na izbranih sedmih kmetijah so podobnosti v poudarkih pripovedovalcev o razmerah po nesreči izrazite, ko je govora o takojšnjem odzivu oz. organizaciji dela na kmetiji. Praviloma so delo poškodovanca v celoti prevzeli soproge ali starši, prvo leto po nesreči so pomagali še širše sorodstvo ali prijatelji, ne glede na status zaposlitve na lastnih kmetijah, v enem primeru (#7) so z nasveti in delom pomagali sosed, kmetijska svetovalka in lokalni duhovnik. Oglejmo si nekaj ponazoritev.

Marjana (#7) se je po moževi smrti (samomor) odločila, da bo sama začela kmetovati. Pred tragičnim dogodkom je imela status gospodinje in je skrbela za njunih osem otrok. Na kmetiji ni delala, temveč je, preden se je primožila na soprogo, delala na svoji izvorni kmetiji. Prvih 14 dni po smrti moža – nosilca kmetije so ji pomagali njena sestra s soprogom, ki živita nekaj vasi stran, tašča, ki še živi na kmetiji, vsi otroci, sosed-kmet, kmetijska svetovalka z dragocenimi nasveti in lokalni duhovnik. S pomočjo soseda-kmeta se je lotila spoznavanja lastne kmetije (lokacije vseh parcel) ter se oprijela vseh del na njivah in v hlevu z živino.

Do poškodbe (zapleten zlom gležnja) je Štefan (nosilec kmetije #2) opravljal vsa dela na njivah, skrbel za živino in izvajal strojne usluge. Soproga Darja je vodila »papirologijo«, občasno »pomagala« v hlevu in bila zaposlena zunaj kmetije. Po njegovi poškodbi je sprva ona prevzela delo v hlevu. Ker so v tem času vsi zboleli za covidom-19, so bili izolirani in brez pomoči. Zanj je bilo to najbolj stresno obdobje v življenju, saj je bila dvojno obremenjena, na kmetiji in v službi. Na srečo ji je kmalu priskočil na pomoč mož Štefanove nečakinje, gostinec, ki se je bil pripravljen naučiti vseh kmetijskih del; opravil je tudi izpit za traktor. Štefan je bil nezgodno zavarovan in upravičen do trimesečne pomoči na kmetiji, a na zavodu za zaposlovanje ni dobil nikogar, ki bi ga lahko zaposlil. Tako je Darji pomagal še soprogo druge nečakinje, ki je tudi sam kmet. Sama se je v tem obdobju zaposlila na kmetiji za polovični delovni čas (štiri ure) in za toliko zmanjšala obseg dela v svoji službi zunaj kmetije. Strojnih uslug začasno niso izvajali. Obseg dela na kmetiji je ostal do danes (2022) nespremenjen, čeprav zakonca po operaciji Štefanove noge razmišljata o opustitvi strojnih uslug.

Danes štiričlanska družina s kmetije #3 se je soočila kar s štirimi nezgodami. Ponesrečili so se Anita, soproga zdajšnjega nosilca kmetije Dejana, in to takoj, ko se je priselila na kmetijo: zgodila se ji je

delovna nesreča zunaj kmetije z amputacijo uda. Dejanova starša sta se smrtno ponesrečila na kmetiji: oče v nesreči s traktorjem, mama je ubila bala sena. Dejan, ki je obenem zaposlen tudi zunaj kmetije, je pred desetletjem zbolel za rakom. Obseg dela na kmetiji je po vseh teh nezgodah ostal nespremenjen, saj je mlajši par takoj prevzel delo staršev, ko sta se ponesrečila.

Stojan, mladi prevzemnik s kmetije #4, se je ponesrečil pred kakšnimi 20 leti. Pred nesrečo je okleval, ali bi ostal na kmetiji, ki sta jo takrat upravljala starša s pomočjo očetove mame, ali bi se po študiju zaposlil zunaj kmetije. Po hudi nesreči z mehanizacijo z amputacijo roke je okrevал relativno hitro (že po 14 dneh je začel delati) in se je zaradi vidno spremenjenega, sočutnega odnosa staršev odločil, da ostane na kmetiji. Od takrat dela na njivah z mehanizacijo, izvaja celo strojne usluge, opravlja določena dela v hlevu, medtem ko starša skrbita za molžo. Pri delu mu pomaga najstarejši sin najstnik, mlajša hči in sin, ki sta še osnovnošolca, pa ne. Soproga je zaposlena zunaj kmetije, medtem ko doma pomaga tašči pri gospodinjskih opravilih. Približno leto dni po nesreči z očetom nista izvajala strojnih uslug.

V pogovoru z menoj so vsi udeleženci raziskave, razen Jožeta (#1), ki so utrpeli hujše telesne poškodbe ali obolenja (Štefan #2, Dejan #3 in Stojan #4), svoje nesreče skušali minimalizirati, prikazati kot nevedne večje pozornosti, kar je v skladu z ugotovitvami večine raziskav o vztrajnih predstavah o dobrem kmetu, ki se med drugim opirajo tudi na ideologijo o stoičnem kmetu, od katerega se na podeželju pričakuje, da se sam in potihoma sooči s težavnimi okoliščinami (Burton idr., 2021). Posebno slikovit je bil Stojan, ki je svojo poškodbo takole komentiral:

O tem [poškodbi] se po tistem [nesreči] nismo nikoli več pogovarjali. Jaz se o tem tudi z drugimi ne pogovarjam, ali pa sploh, ko se kaj zgodi, kakšna nesreča. Eni so tako govoreči, vse bi povedali, še več, kot je treba. Jaz pa se o tem raje ne pogovarjam. Pozabiš, pa konec, tega ni več. Je minilo, življenje gre dalje. Kaj boš zdaj nekaj za nazaj pogreval.

Moški so se bolj razgovorili o posledicah poškodb zaradi izpada dela na kmetiji, ki so ga doživljali kot veliko bolj travmatičnega kot poškodbo samo: brez takojšnje in zadostne delovne pomoči sta bila namreč ogrožena obstoj kmetije in preživetje njihovih družin. Prenehanje kmetovanja bi poleg osebnega neuspeha pomenilo, da so se

»izneverili« tistim, ki so s trdom »postavili« kmetijo, kot je poudarila Marjana, ki se je »iz ljubezni in spoštovanja« do pokojnega moža takoj po tragičnem dogodku sama lotila kmetovanja:

Nisem razmišljala, da bi se zaposlila. Ne, ne, to pa ne. Zato, ker sem videla, kakšna je ta kmetija, kaj vse so na njej [vsi predhodniki] naredili. Zgradili so napajalnike, pa silosi so narejeni pa krmilna miza, mlekarna posebej. Za to so se vsi ti predniki trudili, delali so, zdaj pa bom jaz vse to zapravila?

Kot že zapisano, so takoj po nesreči prav soproge ponesrečenih nosilcev kmetijske dejavnosti začasno prevzele njihovo delo ali organizirale pomoč drugih bližnjih. Da je Marjana s svojo prizadevnostjo in hkratnim izžarevanjem neverjetnega zadovoljstva kot »nova-stara« kmetovalka izjema, je potrdila kmetijska svetovalka, ki ugotavlja, da se je Marjana dobesedno »razcvetela« po tragičnem dogodku, čeprav ne dvomi o njenem trpljenju ob smrti soproga. Pravi, da ji Marjana večkrat prizna, da uživa v delu, čeprav jo bremenijo finančne negotovosti, ki postajajo stalnica v kmetijstvu. V delo je takoj vpregla prav vse šolajoče se otroke, medtem ko je za duhovno in materialno pomoč še vedno hvaležna lokalni cerkvi in Karitasu. Prepričana je, da ji otroci vračajo za njena prizadevanja, da je ohranila kmetijo, ko je kazalo najslabše, saj so odlični dijaki in študenti. Dva od štirih sinov si celo želita ostati na kmetiji, torej je videti, da je prihodnost kmetije zagotovljena. A Marjanina zgodba ne potrjuje pripovedi drugih sogovornic, ki so izčrpane od neizprosne delovne etike na kmetiji.

Tema 2:

Ujeta v kmetovanje ali talka predstav o dobrem kmetu?

Erika (55) je v pogovoru o življenju na kmetiji po Jožetovi nesreči izpostavila nekoliko drugačne poudarke kot njen sopro. Pove, da sta na dan, ko se je zgodila nesreča, v dopoldanskem času nameravala obiskati eno od bližnjih kopališč, kar sta redko počela. Bila je zima in Erika se je veselila, da je le prepričala Jožeta, da si lahko privoščita kratek oddih od monotonega vsakdana v hlevu. A je zazvonil telefon in Jože je bil naprošen, da gre pomagat. Erika mu je predlagala, naj ne gre, ker se znanec in njegovi domači lahko sami organizirajo, a je Jože ni poslušal; samo naenkrat je opazila, da njegovega avta ni več

pred hišo. Minilo je nekaj ur, vendar Jožeta še ni bilo domov. Okoli dveh popoldne jo je poklical svak in ji povedal, da je Jože v bolnišnici in da si je verjetno zlomil roko. Kmalu zatem jo je s svojega telefona poklical Jože in ji sporočil, da je z njim konec, da verjetno ne bo nikoli več hodil in podobno. Erika je bila povsem iz sebe in ni vedela, kaj se dogaja. Še danes je prepričana, da so udeleženci nesreče in lokalni kriminalisti priredili opis dogodka, da ne bi bilo videti kot kaznivo dejanje. »In kaj je to pomenilo? Da je hlev in vse drugo moje,« je Erika počasi in glasno poudarila. Če bi se Erika odločila, da ne bo delala v hlevu, bi bili primorani vso živino oddati, »ker v hlev moraš iti vsako jutro, vsak večer, vsak dan, od ponedeljka do nedelje, ni praznika, ni nič«. Potrdila je, da so ji v dvoizmenski službi sicer omogočili, da je eno leto in pol delala samo od osmih zjutraj do treh popoldne, za kar je vsem še vedno hvaležna, a obenem ima občutek krivde do tistih, ki so jo nadomestili v popoldanski izmeni.

Jaz bi v službi morala začeti delati ob pol sedmih zjutraj, mleko pa se je jemalo od sedmih do četrta na osem. Zdaj pa ti to časovno uskladi! Šla sem k nadrejenemu in mu razložila situacijo in ga prosila, da mi pomaga. In potem so se on in vsi moji sodelavci strinjali, da bom delala od osmih do treh in da bo nekdo drug namesto mene delal tudi popoldne.

Kljub razumevajočemu delodajalcu je Eriko čakalo peklensko obdobje dvojnega dela. Do osmih zjutraj je pomolzla krave in odpeljala mleko na odvoz. Vsak dan je bila pod pritiskom, kako časovno uskladiti delo doma, v hlevu, službi in ponovno na kmetiji. Prizna, da se je po tem obdobju zdravila za depresijo kot posledico izgorelosti, da je danes še vedno izčrpana in črnogleda.

Enostavno mi je odpovedalo telo. V službi je tudi bilo vedno več dela, ljudi pa ni bilo. Dve sta odšli na porodniško. Glava je bila še kolikor toliko, telo pa adijo. In potem se je nakopičilo v meni. Najprej sem obolevala, šla iz bolniške na bolniško, potem sem bila pa šest mesecev na bolniški. Zbolela sem na živcih, jemala antidepresive. Zdaj jih ne jemljem več. Skušam se distancirati od težav, malo se umaknem nekam, grem ven ali nekam, kako bi povedala. Povem vam, da se mi včasih zdi, da mi je vseeno, če bi danes umrla ali jutri. Ker enostavno ne vidiš neke perspektive, neke motivacije, nekega veselja do česar koli. Ko si mlajši, te

mogoče otroci ali pa to in ono vseeno držijo pokonci, ne. Zdaj pa so otroci večji, te ne potrebujejo več toliko, s partnerjem pa nimaš več skupnih interesov, in to je problem.

Erike ni izčrpala le delovna obremenitev. Še zdaj jo najbolj boli, da se je Jože zaprl vase. Doživlja ga kot nekoga, ki ji stalno ubija upanje, da bo bolje. Jože po njenem mnenju ne prenese misli, da ne bo mogel delati tako, kot je pred nesrečo, je črnogled, in tega se je sčasoma nalezla tudi sama.

Ta nesreča je bila katastrofa. Sem jokala ponoči, ker enostavno nisem več zmogla. Mi je bilo lažje, če sem se zjokala. To je bilo eno obdobje, ki je šokantno. No, Jože je bil tudi že starejši. Ampak ti moraš sprejeti, da ne moreš, enostavno se moraš sprijazniti s tem, prilagoditi delo, delati, kar pač zmoreš. Potem bi bilo boljše za njega, zame, za nas vse, odnos bi bil boljši, ne bi bilo tako vse napeto in toliko slabe volje, negativne energije. S takšnim odnosom tudi razbijaš voljo nekemu, ki ti pomaga. /.../ No, nikoli ni rekel, da kaj ni v redu, da sem kaj premalo naredila. Bi mi pa lahko kdaj rekel kako besedo pohvale.

Erika razloge za Jožetov zaprti značaj pripisuje trdi kmečki vzgoji. Pove, da jo je bilo strah prihoda na njihovo kmetijo, ker se je njihove družine držal sloves, da so »ostri, strogi, ne preveč prijazni«, kot se je izrazila. Tašča je nikdar ni sprejela, niti ni cenila njenega dela na kmetiji, kaj šele v službi. Večkrat ji je zabrusila, da bi lahko na kmetiji še več naredila, ker da v službi tako ali tako samo počiva. Erika je prepričana, da tako lahko govori samo nekdo, ki ni bil nikoli v službi, kot njena tašča. Da ona kot delovodja mora v službi dati od sebe, ne samo 100, temveč 150 odstotkov. Tudi delo s strankami ji jemlje veliko energije, česar tašča ni nikoli razumela. Obžaluje, da po poroki ni bila vztrajnejša, da bi prepričala Jožeta, da bi se zaposlil in bi vsi kmetovali ob delu. Tudi zdravstveno, pokojninsko in invalidsko zavarovanje bi imel s tem urejeno ter bi imel morda še danes plačan bolniški stalež. Verjame, da bi bilo bolje, vendar si Jože »ni upal izneveriti staršem«, kot je večkrat poudarila. Da si je želel kmetovati, ker sta ga starša »priklenila nase in na kmetijo«, še posebno mama. Ko je Erika prišla k hiši, ji je tašča očitala, češ, ko je ni bilo, sta z Jožetom povsem mirno živela, ker sta bila sama. Oče je bil zaposlen zunaj kmetije in se s kmetijo ni obremenjeval, ker je vedel, da bosta Jože in

mama vse pravočasno naredila. Erika se je počutila kot vsiljivka, ki je porušila njun mir, njuno rutino. Kar pomni, je Jože imel težave z želodcem. Prepričana je, da zaradi stalnih pritiskov staršev, čeprav Jože tega ne prizna. Ugotavlja, da je Jože podoben svojemu očetu v tem, da na kmetiji ni želel ničesar spremeniti, izboljšati, da bi se morda povsem preusmerili v ekološko pridelavo. Kredit za njuno hišo je ona pridobila, ker ga Jože ne bi dobil, ker ni bil lastnik kmetije. Če ne bi bila vztrajna, da »gredo na svoje«, bi verjetno do smrti njegovih staršev živeli skupaj pod isto streho, ker se Jože ni hotel zameriti mami ter živeti s soprogo in otrokom v lastni hiši.

Ko smo se selili v novo hišo, sva se s taščo takoj sporekli. Je rekla: »Ja, pa ne boste tam kuhali?« Sem rekla: »Jaz sem kuhinjo naredila, da si bom tu kuhala, ne pri vas.« Čeprav še nismo imeli hiše povsem opremljene, sem komaj čakala, da se spravim od tam. Se natančno spomnim, da prvi večer, ko sva bili s hčerko v novi hiši, mož ni vedel, če naj pride k nama ali ostane tam [pri starših]. Res, živa resnica, ne lažem, razmišljal je, kako se bo mami zameril, če bo od tam odšel. In potem, ko je vseeno šel od njih, je videl, da je boljše, če imaš svoja vrata, svojo zasebnost.

Erika je od prihoda na kmetijo opravljala raznovrstno delo. Ne samo v hlevu, dnevno je delala na njivah ali travnikih, kar je bilo ročnega dela. Z mehanizacijo je delal Jože, tašča se je ukvarjala s svinjami, medtem ko tast od njenega prihoda dalje ni več vstopil v hlev. Sprva ji je molža vzela eno uro dela, dvakrat na dan, medtem ko je vsak drugi dan očistila hlev. Takrat so po njivah še sejali peso, ker so z njo krmili prašiče. Tudi krompir so imeli svoj in kot zagovornica »zdrave pridelave« je opravljala, s pomočjo sosed, veliko ročnega dela. Danes pese ne sadijo več, krompir pa še. Sosede so ostarele, pomoči na vasi ni več.

Erika je potrdila, da so po nesreči na kmetiji pomagali njen brat, nečak, soprog njune prijateljice in prvo leto znanec s kmetije, kjer se je zgodila nesreča. Danes jima pomagajo zgolj občasno in Eriko skrbi, ker Jože še vedno ni v redu, a se napreza do skrajnosti. Tako kot Jože obžaluje, da dandanes ne dobiš več delavca na kmetijo. Tudi takoj po nesreči ni bilo dovolj pomoči za vse, kar je treba narediti na kmetiji. Celo tako banalen popravek, kot je odmetavanje snega, se lahko sprevrže v potencialno nevarnost, če ni pravočasne delovne pomoči. V letu nesreče je močno snežilo in Erika je potrebovala pomoč

pri čiščenju snega. Na strehah ga je bilo okoli dva metra. Če bi čakali, da se sneg stopi in curlja s strehe v dve gnojni jami, bi lahko polna gnojnica prebila tla v hlevu, kjer je živina. Na pomoč sta jim priskočila šestnajstletnik, ki živi na veliki kmetiji v okolici, in Jožetov brat, ki ne živi v bližini. Celo oče hčerkinе sošolke je pomagal, le znanca s kmetije, kjer se je zgodila nesreča, ni bilo, čeprav se je zavezal, da bo eno leto pomagal pri kakršnih koli delih.

Če ne bi sproti čistili snega, bi zmrznil in postal trd kot beton. Potem ga ne moreš odmetati, ker je zbit. Sosed je tako zlomil lopato, ko je skušal tak sneg odmetati. Na srečo je prišel ta dečko s traktorjem in desko, da je odpeljal sneg. Pa to je bila živa groza, kaj je delal. Če ne bi bil tako dober šofer pa to, bi se prevrnil na dvorišču, ker to je bil ogromen kup snega za hišo in na dvorišču. Od tiste kmetije, kjer se je Jože ponesrečil, pa ni prišel nihče vprašat, če potrebujem pomoč, ker snežilo je vsak božji dan. Tu čez cesto živi oče od hčerkinе sošolke, on je vedel, kaj se je pri nas zgodilo, in je vsako jutro pred službo prišel s svojim traktorjem na dvorišče, da je potegnil sneg s folije, ki sva jo s hčerko raztegnile po dvorišču. To je bilo kar nekaj dni zaporedoma. Čim sem slišala, da je traktor na dvorišču, sem vedela, da imamo polno folijo snega, in s hčerko sva šli kidat sneg, da bi prišli do silosa. Hči se še danes spominja, koliko snega sva sami premetali dan za dnem.

Erikino preobremenjenost in neutrudno prizadevanje je opazila regijska kmetijska svetovalka in jo takoj po nesreči opozorila, naj pazi na svoje zdravje, ker če se bo še njej zaradi preobremenjenosti kaj zgodilo, ne bo mogla nikomur pomagati. Tega se je zavedala, a: »Jožetu ne moreš dopovedati niti tega, da mora varovati svoje lastno zdravje in da ne moreš vedno od sebe dajati maksimuma, ker se izčrpavaš.« V teh okoliščinah je delovna pomoč nujna; če je ni, postane sicer lepo življenje na kmetiji preveč težaško: »Če samo delaš, delaš, delaš, imaš slabo življenje,« je neomajna Erika.

Razočaranje nad delovno preobremenjenostjo je potrdila večina sogovornic z živinorejskih kmetij. Olga (#6) s soprogom vodi kar dve kmetiji: svojo 10-hektarsko izvorno, na kateri je delala že po očetovi smrti, ko je obiskovala še srednjo šolo, in podobno veliko soprogo, ki jo je prevzel od staršev. Olga pravi, da živi težaško in monotono življenje, saj preživi po 10 ur na dan v hlevu s 40 glavami živine.

Da si želi, da bi imela svojo hišo na svoji parceli, tako pa mora redno kuhati tudi za taščo in njeno sestro na moževi kmetiji, kjer zdaj živita s svojimi tremi otroki. V intervjuju je izrecno poudarila, da noče, da bi njeni otroci delali na kmetiji, da bi tako kot ona doživljali težaški, monoton vsakdan:

Jaz si želim, da moji otroci ne bi bili kmetje. Jaz nisem zadovoljna s svojim delovnim časom, ker pač pridem prvič iz hleva šele ob enih, potem kaj skuham, sina v glasbeno peljem, pa še kakšne račune plačam, pa je že ura šest popoldne. Ob sedmih pa grem ponovno v hlev in pridem domov ob enajstih zvečer. Jaz nimam nič od življenja. Včasih smo v nedeljo še šli na sprehod, zdaj pa še tega ni.

Soprog je zaradi njenega odnosa do kmetije žalosten, še posebno, ker je dolgo nasprotovala želji najmlajšega sina, da bi prevzel kmetijo. Na koncu je le privolila v kompromis z možem, da se bo sin izšolal za veterinarja, in s tem naj bi bil vsaj eden od otrok »namenjen« nadaljevanju kmetovanja, kar si mož močno želi. Olga bi se z veseljem razbremenila dela, če bi s soprogom dovolj zaslužila in najela delovno pomoč. A tega ne zmoreta. Pove, da sta se že kot mladostnika ujela v kmetovanje in skrb za starše. Pravi, da bo v življenju trdo delala le še s ciljem, da si zgradita lasten dom na njeni domačiji.

Marija (#5) je edina lastnica kmetije v raziskavi, ki je zaradi posledic izčrpanosti prodala vso živino in obdržala le še njive. Pred leti se je zaradi spleta okoliščin znašla v situaciji, ki je zdravstveno ni zdržala. Umrl ji je oče, hkrati je ostala sama pri delu na kmetiji, ker sta naenkrat obležali njena mama z zlomljenim kolkom in babica, ki je potrebovala nego, ker so ji že pred časom amputirali nogo, medtem ko si je sin prav tako v istem obdobju zlomil nogo. Še danes je prepričana, da za depresijo ni zbolela zaradi preveč dela na kmetiji, temveč zaradi takšnih razmer v hiši. Z možem, ki je ob svoji službi nadomestil njenega očeta pri delu s strojno mehanizacijo, sta se odločila, da prodata živino in poiščeta zaposlitev v sosednji Avstriji. Čeprav se je Marija hitro navadila, da ob nedeljah lahko dlje spi, ker ji ni treba iti v hlev, pogrēša življenje polno zaposlene kmetovalke: »Ko smo lahko delali vsi trije, oče, mama in jaz, nisem nikoli niti pomislila, da bi v življenju počela kaj drugega.« Marija je svojo odločitev sprejela potem, ko je uvidela, da mama zaradi obrabe kolen ne bo več zmogla delati v hlevu, medtem ko bi zanjo bilo delo na zemlji in

v hlevu prevelika obremenitev. Vsi skupaj (dve kmečki pokojnini in dve plači) niso imeli dovolj denarja, da bi najeli delovno pomoč, ki bi jo ob zahtevah sodobnega kmetovanja še kako potrebovali. Tudi zaporedna večletna negativna bilanca na koncu leta zaradi naraščajočih stroškov in nizkih odkupnih cen mleka jih je spravljala v obup; zaposlitev v tovarni piščancev se je pokazala kot edina izbira za preživetje.

Tema 3:

»Delati je treba! Skrbi pa te, da ne zmoreš več toliko kot prej.«

Jože prizna, da je delo na živinorejski kmetiji, čeprav manjši, zelo zahtevno. Neomajen je v prepričanju, da je delati nujno in da so ljudje na takšnih kmetijah navajeni delati. Tudi on. Vendar prizna, da zdaj, ko je starejši, težje dela, še težje se loti dela po poškodbi: »Meni ni bilo težko ob pol dveh zjutraj vstati in prižgati traktor, pa plug nastaviti in oditi na njivo orat. Ni mi bilo težko. To sem naredil kadar koli. Zdaj tega ne zmorem več. Tako to je.«

Jožeta so že pred nesrečo obremenjevale številne skrbi: od stopnjevano nestanovitnega vremena, zaradi katerega je bil pridelek slab ali ga sploh ni bilo, kar je izničilo trdo delo na njivah in v hlevu; dolgih urnikov dela, ki zahtevajo, da je človek stalno v dobri telesni in psihični kondiciji kljub kronični utrujenosti; do slabšega cenovnega odkupa žit, mleka in goveda, a obenem vedno dražjih energentov in nujnih vnosov za nadaljnje nemoteno delovanje kmetije, zaradi česar je vedno težje odplačeval kredite za hlev ali hišo, in tvegala, da bo fiskalno leto zaključil v rdečih številkah. Jože po poškodbi hrbtenice prizna, da zaradi starih in novih skrbi pogosto ne more spat:

Problemi so. Če se kaj spoznate na te cene goriva. /.../ Včeraj sem se v zadrugi zanimal za umetna gnojila. 23 odstotkov so se podražila, dušično gnojilo Vulkan pa za 120 odstotkov. Če sem letos spomladi plačal 370 evrov za paleto, ta zdaj [decembra] stane 840 evrov. In to te skrbi, kje boš dobil ta denar. To, to je vse skupaj samo še eno krpanje /.../ Koruza je šla gor. Samo jaz ne prodajam koruze. Imam jo za silažo in jo bom moral po višji ceni dokupit, ker je zaradi slabega vremena nimam dovolj. Več moram delati, ker se ne izide, pa stalno paziti, da ne pretiravam, ker sem potem dva, tri dni fuč. Težka poškodba hrbtenice mi tega ne pusti. Seveda se sekiram. Saj na koncu vse naredim, samo

počasneje gre. Zdaj imam še nekaj strojev zunaj, no, saj jih ni več veliko. Cisterna pa še nekaj manjših. V tem mesecu [decembru] je bilo običajno že vse pospravljeno, oprano, tam na svojem mestu. Zdaj pa še ni.

Jože obžaluje spreminjanje podeželja v smeri naraščajočega števila podeželanov, ki ne kmetujejo, in vedno manjšega števila kmetov. To najbolj občuti, ko potrebuje pomoč pri delu, saj ne more računati na medsosedsko pomoč, ki je bila v njegovi mladosti vedno na voljo. Takrat je bilo v vasi veliko delujočih kmetij, zdaj jih lahko prešteje na prste ene roke. Niti za vračilo protiusluge ne dobi človeka v vasi, medtem ko so tisti, ki so včasih pomagali, danes ostareli. Kritičen je tudi do sistema, ki brezposelnih ne spodbuja k delu na kmetijah:

Včasih so rekli, pojdi na borzo dela, samo tisti tam nočejo na kmetijo. Rajši doma ležijo in dobivajo socialno [pomoč]. Mogoče za delo s traktorjem še, za ročna dela, fizična dela pa ne dobiš človeka. Zato zdaj vse sami delamo. Bolj smo stari, bolj sami delamo.

Tudi če mu kdo priskoči na pomoč, ga Jože noče preobremenjevati, saj se zaveda, da ima takšen človek svojo kmetijo, svoje delo in nima veliko časa ali je zaposlen zunaj kmetije in ti lahko pomaga le občasno, za kakšno uro po službi. Težava je tudi v izplačilu. Jože ne more nekomu plačati 10 evrov na uro, ker se mu finančno ne izide. Do poškodbe je praviloma prakticiral vračilo s protiuslugami:

Delovna sila je velik problem. Ni je. Ni. Določene stvari pa moraš opraviti v roku ali pa potrebuješ več ljudi kot, na primer, ko se silira. Tega ne moreš sam delati. Nemogoče. In se sekiraš, kje boš koga dobil. Tuhtaš na vse možne načine. Ko pa končno dobiš nekoga, je vso pomoč treba odslužiti, mu moraš vrniti, ne gre drugače. Primer siliranja koruze, pri nas se to dela okoli osem ur, pa če silažo še pokrijemo, nekje 10 ur. Ampak za to moram jaz vrniti uslugo šestim, sedmim, ki mi pomagajo. Tako je to.

Jože ne obžaluje le, da ne more dobiti delovne pomoči, kadar jo potrebuje. Še večjo težavo vidi v tem, da ne more računati na kvalificirano delovno pomoč, medtem ko je nevarnosti pri delu na kmetiji veliko. Pri obdelovanju gričevnatih parcel moraš imeti traktorista, ki obvlada delo na strmih pobočjih. Če nisi več tega dela, se nesreča

lahko hitro zgodi. Omeni zdrse ali prevrnitve, ki se pogosto dogajajo. Tudi delo z živino je lahko zelo nevarno. Krava te lahko brcne, a je to najmanj, kar se ti lahko zgodi. Pove primer znanca, ki je učitelj v šoli in je doma iz veselja redil bike. Čeprav so ga biki poznali in so bili navajeni na njegovo prisotnost, se jim je nekega dne približal od zadaj. Biki so se vznemirili, ga pomendrali, mu polomili čeljust, obraz in veliko število kosti: »Začuda je preživel. Ko se biki vznemirijo, samo krožijo. Če ne moreš obstati, nimaš šans. Če te enkrat pritisnejo ob tla, je končano.« Spomni se tudi sosedove iz hleva pobegle telice, ki jo je šest krepkih fantov zaman skušalo ustaviti. Težka okoli 600 kilogramov se je zagnala proti enemu od njih, ki se je spotaknil in padel, nakar se je ona zapodila čezenj in mu polomila več reber. Zaključí, da moraš znati delati z živalmi in da ni vsak primeren za takšno delo.

Po letu dni in pol okrevanja Jože prevzema dela na kmetiji. Čeprav mu je pred 14 dnevi na pregledu zdravnik napisal, da je kirurško zdravljenje noge in hrbtenice zaključeno, njegovo telo ni v redu. Noga se mu dolgo ni povsem zacelila zaradi zdrobljenih kosti in še danes ga je groza ob misli, da bi mu jo morali odrezati, kot je sprva kazalo. Prav tako ima še vedno težave z bolečinami v vratu in glavi. Glavo s težavo obrača navzgor. Zdravniki so mu strogo odsvetovali dvigovanje težkih stvari. Torej je delo v hlevu zanj še bolj tvegano kot poprej. Kljub temu je prevzel molžo, medtem ko hčerka odnaša vrče mleka, ker on ne sme dvigovati ničesar težkega. Zaskrbljen je tudi zaradi zdravja soproge Erike, ki ni v redu. Ona še vedno vozi krmo v hlev, ga čisti, vrt je njen, prav tako okopavanje krompirja. Seveda ni prenehala delati v službi.

Z izjemo Marjane (#7), ki je po smrti soproga v delo na kmetiji vpregla prav vse otroke, so vsi sogovornice in sogovorniki poudarili največjo stisko po nesreči prav zaradi nedostopne delovne pomoči. Čeprav so jim takoj po nesreči priskočili na pomoč najbližji, je bila ta pomoč le začasna. Brez nje bi morali drastično reorganizirati delo na kmetiji, ga morda celo opustiti. Zato je toliko bolj razumljiva skrb številnih, ko so se postopoma soočili z resničnostjo posledic dolgotrajnih poškodb, ki so ogrožale njihovo zmožnost dela, celo način življenja kot kmetovalca. Čeprav se med kmetijskimi svetovalkami in svetovalci uveljavlja prepričanje, da kmečki poklic tako kot druge poklice lahko zamenjaš ali opustiš oz. da kmetije ne »propadejo«, ampak jih kmetovalke in kmetovalci »opustijo«, so me udeleženci in

udeleženke raziskave nasprotno prepričevali, da se »kmet rodiš« in da je »biti kmet« veliko več kot zgolj poklic. Je način življenja: »Si to, kar si,« kot je pojasnjeval Jože, ki se po poškodbi podobno kot drugi ni hotel soočiti z mislijo, da ne bi nikoli več kmetoval.

V Sloveniji ni organizirane storitve delovne pomoči na kmetiji, kot je v nekaterih evropskih državah (Černič Istenič idr., 2022), zato tudi ne preseneča razočaranje udeleženk in udeležencev raziskave nad »socialo [socialno državo]« v Pomurju.⁸ Vsi bi potrebovali dodatno kvalificirano pomoč, da bi delo potekalo nemoteno, in niso skrivali razočaranja nad »sramotno nizkimi odškodninami« v primeru, da so bili nezgodno zavarovani, ali nad pomanjkanjem delovne sile v Pomurju, kljub najvišji ravni nezaposlenosti v državi. Stojanov oče (kmetija #4) pove, da so se jima s soprogo uradniki na lokalnem zavodu za zaposlovanje smejali, ko sta osebno vložila potrebo po delavcu ob sinovi nesreči:

Sva vprašala, če imajo enega človeka, da bi ga mi redno zaposlili, pa so se nama vsi samo smejali. Je rekla uradnica, da takšnega primera sploh še ni imela, da bi kdo hotel na kmetijo. Potem pa sem vzel tu gor enega, ki je bil sicer bolj takšne ciganske rase, pa sem ga uradno zaposlil in redno vse vplačeval za njega.

Prav vsi sogovornice in sogovorniki so za pomanjkanje delovne sile na podeželju poleg države okrivili tudi spremenjeno podeželje, v katerem so kmetovalke in kmetovalci le še manjšina.

Tema 4:

»V vasi ni nikogar več, ki bi ti pomagal, zavist pa narašča.«

Razumevanje nevarnosti na kmetiji se praviloma nanaša na delo z mehanizacijo in veliko živino. Živali moraš poznati, jih imeti rad, ne smeš jih presenetiti, bodisi z vpitjem ali neprimernim približevanjem, pri čemer te ne vidijo, medtem ko mehanizacija zahteva obvladovanje večšin vožnje po raznovrstnem terenu: po strmih pobočjih, mokrih ali močvirnatih tleh, redno vzdrževanje in uporabo varnostnih ukrepov. Jože in Erika vse to pričakujeta od nekoga, ki

8 O tem podrobneje razpravljam v članku *Farmer distress through ordinary ethics: »Abolish the social support and give us fairer prices!«*, ki je v recenzentskem postopku za revijo *L'Uomo*.

bi ga lahko najela kot pomoč na kmetiji, ko bi jo potrebovala. Moje vprašanje, ali bi v primeru nesreče oz. dolgotrajne poškodbe sprejela pomoč nekoga, ki ni njen sorodnik ali znanec, sta vzela kot izhodišče za razpravo o tem, zakaj danes na kmetijah ne dobiš delovne pomoči; kdo je pravzaprav pravi kmet; kako je današnji agroživilski sistem nepravilčen do kmeta; kako postaja življenje na podeželju težavno za kmetovalca; zakaj se stopnjuje zavist in podobno.

Jože je bil glede delovne pomoči skeptičen. Najprej je poudaril, da »danes ne dobiš človeka, ki bi hotel delati na kmetiji«, čeprav je v Pomurju veliko ljudi brez dela, a nato podvomil, da lahko med njimi dobiš takšnega, ki bi bil usposobljen, zanesljiv in deloven. Svojih živali in strojev ne bi zaupal komur koli. V njegovi mladosti, ko je bilo na vasi več kmetov kot danes, so si pri zahtevnejših delih pomagali v skupnosti. »So dela, ki jih ne moreš sam opraviti, kot sem prej omenil siliranje koruze, a trenutno je medsosedska pomoč obdavčena oz. je to delo na črno,« ugotavlja Jože. Rešitve ne vidi v uvedbi nove storitve, pomoči kmetom v primeru izpada dela zaradi poškodb, dopusta, dolgotrajnih obolenj po zgledu tujih praks, raje bi videl, da bi ponovno dovolili vzajemno pomoč v skupnosti: »Če grem jaz k njemu [sosedu-kmetu] in on k meni, midva ne izmenjujeva denarja, si pač pomagava.« Še manj je naklonjen ideji, da bi takšno storitev zagotavljala kmetijska svetovalna služba. Prizna, da imajo kmetijski svetovalci »najboljši vpogled, kdo kje kaj dela, so pa tako založeni s papirologijo, da težko kaj drugega delajo«. Odkar kmetuje, Jože terenskega svetovalca na njihovem območju še ni videl in načne pogovor, kako je bilo to pred letom 1991, ko so se kmetije še lahko oprle na t. i. pospeševalce:

Prej [pred vstopom v EU] je bilo boljše. Slišim, da so pospeševalci prišli na vsako kmetijo. Kolikor slišim, danes obstajajo samo za določene kmetije, tiste res velike. Za nas bolj male pa bolj slabo. Ne pravim, da ti nočejo svetovati, če ti prideš k njim v pisarno. Samo, če oni nikoli ne pridejo na tvojo kmetijo in ne vidijo na licu mesta, kakšna je, je to drugačno svetovanje kot pa tisto v pisarni.

Jože tudi v sezonskih delavcih ne vidi rešitve. Pravi, da sicer noče zapostavljati poljedelskih ali sadjarskih kmetij, ampak da si sezonske delavce iz Hrvaške lahko privoščijo samo takšne kmetije. Živinorejske kmetije, kot je njegova, v primeru nesreče ali nujne pomoči ob

sezonskih viških dela ne dobijo kvalificiranih delavcev. Jože dvomi, da bi obstoječe kmečke organizacije ali institucije lahko organizirale pomoč na kmetijah. Dvomi o njihovi poštenosti in dobronamernosti. Pravi, da si pomagajo samo določeni kmetje med sabo in da v kmetijstvu po vstopu Slovenije v EU prevladuje cenovna nepredvidljivost, zaradi katere večina kmetov, z njim vred, slabo spi:

Spomladi ne veš, kako boš v jeseni. Kaj vem, zdaj sem posejal koruzo, pa ne vem, če jo bom lahko prodal ali je ne bom prodal. Pri živini isto. Pridejo določena obdobja, ko prodaja ni šla, stroški pa so bili. Čeki pridejo, jaz pa ne morem živali prodati. Kako zdaj? Če vzamem kredit, je spet slabo. Kako ga bom vračal, če ne vem, kakšna bo cena? Zdaj, če imaš kakšno rezervo, lahko takšno leto še nekako zvoziš. Večno pa to tudi ne gre. Tako da, ja, ta negotovost je gotovo en velik problem, de se zbudiš sredi noči in tuhtaš.

Jože prizna, da je gojil velika pričakovanja glede Evropske unije, da bo življenje za kmetovalce bolj pošteno in pravičnejše, da bo v agroživilskem sistemu »več reda«. Erika se pridruži pogovoru in poudari, da je bilo cenovno pred vstopom v Evropsko unijo za kmeta, kakršna sta onadva, bolje kot danes. Prizna, da je zdaj na voljo več možnosti, da pridobiš neka sredstva, subvencije, a lahko tudi veliko izgubiš, če se ne drži strogo načrta razvoja kmetije, na podlagi katerega pridobiš subvencije. Najbolj je kritična do padca cenovne vrednosti živine v primerjavi z obdobjem pred vstopom v Evropsko unijo:

Če sva takrat [pred EU] kako žival prodala, smo si lahko kupili veliko materiala za gradnjo hiše. Za kravo danes dobiš okoli 1.000 evrov, če je plemenska. Taka za zakol pa ni vredna niti 800 evrov. In kaj si boš kupil za ta denar, recimo, če greš v določene investicije? Nič.

Jože nadaljuje, da zaradi nizkih odkupnih cen najkakovostnejšo živino prodaja čez mejo, v Italijo ali Avstrijo, medtem ko živina slabše kakovosti ostane doma. Kot največjo prednost kmetijstva po vstopu v Evropsko unijo vidi skrb za okolje, sicer resignirano ugotavlja, da: »EU še zdaleč ni vse.« Po njegovem mnenju so subvencije pokvarile kmetijstvo. Prepričan je, da se razraščajo tudi goljufive prakse in da bi se vsi morali zavedati, da vodo pijejo živina, zemlja in mi, ljudje. Erika preglasi Jožeta, češ da je eden izmed redkih, ki tako razmišlja,

da se danes na kmetijstvo gleda praviloma z vidika dobička. Omeni pridelovalca sadja v okolici, ki propagira okolju prijazno kmetijo, a obenem sežiga embalažo kar na svojem dvorišču ali tam čisti škro-pilnice, da umazanija teče v bližnji jarek. Pove, da ta ni pravi kmet, čeprav se sam verjetno ima za dobrega kmeta. Jože nadaljuje razpravo o pravih kmetih in poudari, da je pravi kmet samo tisti, ki dela na kmetiji in ima rad zemljo, naravo in živali:

Zemljo moraš rad imeti tako kot katero koli službo. To ne moreš delati za hobi. Marsikaj moraš zdržati. Marsikaj moraš pretrpeti. Če tega ne delaš z veseljem, potem je bolje, da si ..., kaj jaz vem, kaj. Moraš imeti občutek tako za živino kot tudi za okolje. Določeni stvari jaz nikoli ne naredim. Jaz ne bom nikdar izlival kurilnega olja ali pa strupenih snovi nekam v naravo. Tega pri nas ni.

Jože in Erika obžalujeta, da na podeželju ni več toliko stikov med ljudmi kot nekdaj. Celo število gasilskih vesellic upada. Včasih se je zbrala cela skupnost na poroki; bilo je do 150 ljudi in veselica, ki je združila skupnost, je trajala vsaj dva do tri dni. Jože pravi, da na podeželju vse propada, le zavist narašča, prav tako trenja med kmeti in nekmeti. Erika je prepričana, da se podeželjani, ki ne kmetujejo, iz tebe, ki pelješ pšenico na odkup, raje norčujejo, kot da bi ti pomagali, ko se znajdeš v nesreči. Še enkrat je ponovila, da so jim pomagali ožji sorodniki, čeprav ne živijo v bližini. Od sosedov jim je v močnem sneženju pomagal le oče sošolke njune hčerke, ki ni kmet, drugi ju nikoli niso vprašali, ali kaj potrebujeta. Zaključita, da sta se kmetijstvo in podeželje močno spremenila, v glavnem na slabše, kar sta najbolj občutila prav v okoliščinah nesreče na kmetiji.

Tudi sogovornice in sogovorniki z drugih kmetij obžalujejo smer razvoja podeželja, ki kmetovalke in kmetovalce postavlja v položaj manjšine oz. nekoga, ki z glasnim brnenjem traktorjev v zgodnjih jutranjih urah, s smradom zaradi gnojenja ali težke mehanizacije, ki ovira promet na lokalnih cestah, moti vsakdanjik večine nekmetovalcev. Nanje se ne morejo obrniti po pomoč, ko se znajdejo v nesreči, skratka, ne morejo se opreti na vaško skupnost, na katero so se še lahko zanašali njihovi predniki pred vstopom v Evropsko unijo. Večina se strinja, da nujno potrebujejo delovno pomoč v primeru nezgod, dolgotrajnih poškodb in obolenj, a so pesimistični glede njene vpeljave prav zaradi sodobnih trendov v kmetijstvu, ki krepijo vedno

večje ali bolj specializirane kmetije, pri čemer ima upadanje njihovega števila na podeželju za posledico razpadanje nekdanje oblike podeželske skupnosti in s tem razpoložljive delovne pomoči. Prav tako za enkrat še dvomijo o uspešni vpeljavi storitve delovne pomoči na kmetiji v Sloveniji, ker so prepričani, da danes ne dobiš človeka, ki bi želel delati na kmetiji, in sicer zaradi »močne socialne [pomoči]« v državi, a tudi zato, ker ima kmetovalec slab ugled v družbi, kar med drugim potrjujejo tudi nizke odkupne cene:

Pri nas [v Pomurju] ni takšnih ljudi, ki bi hoteli it delat na kmetijo. Jaz in moja žena sva že od malih nog rastla in delala s kravami. Celo življenje. In jaz večkrat pravim, zakaj se mi jebemo s temi kravami? Ali smo mi najbolj pametni ali najbolj nori ljudje? Če bi naš Stojan rekel, oddajmo krave, bi bil jaz zadovoljen. Ker je kmet danes tako zapostavljen, tako malo cenjen /.../, če mora to mleko tako poceni oddati. A vi veste, koliko denarja smo mi dali v te njive, od mašinerije pa vsega tega, a vi veste, koliko je to dela? Včeraj je Stojan cel dan nalagal bale, cel dan kosil, pokosil je 20 hektarjev. Tega nihče ne ve. Tu okoli sosedje samo vidijo, da je s cisterno odpeljal mleko. Drugače pa tu [v vasi] vidim ljudi, ki nič ne delajo, pa že celo življenje jim zelo lepo gre. In to mladi ljudje, 30 let stari, ker so na socialni. Kmet pa dobi manjšo penzijo od teh, ki so na socialni. To je res. Tako to je v naši državi. Če država da toliko denarja za socialne podpore, potem naj prispeva tudi podporo za elan za delo (Stojanov oče s kmetijem #4).

Odsotnost skupnostne pomoči oz. pomoč, zlasti najbližjih sorodnikov ali prijateljev, so udeleženci in udeleženci raziskave navezali tudi na opažanje stopnje zavistnosti in tekmovalnosti med kmetovalci samimi, zlasti med slabimi in dobrimi; slednje praviloma poimenujejo »pravi«. Če slabim kmetovalcem pripisujejo do okolja neodgovorno kmetovanje (»To so takšni, ki imajo službe, pa nekje od dva do pet hektarjev. Po službi hočejo nekaj na hitro narediti, pošpricati, pa samo na pol naredijo, in uničujejo okolje, ker nepravilno delajo.« (Stojan #4); »/.../ ne sledijo novitetam v kmetijstvu, še vedno uporabljajo stara, prepovedana škropiva.« (Štefan #2)), da ne poskrbijo za naslednika (»/.../ so samski, nimajo žene, otrok, nič, živijo pri mami in delajo tako, kot je ona delala v mladosti. Takšna kmetija bo slej ko prej propadla.« (Dejan #3), in ne razvijajo kmetije), opisujejo dobre oz. »prave« kmetovalce povsem nasprotno. Pravi kmetovalci ne

zlorablajo sistema javnih subvencij, so poštene, razvijajo svoje kmetije, zagotovijo naslednika in, kar je najpomembnejše, živijo samo od kmetovanja:

»Pravi kmet je tisti, ki se ukvarja samo s kmetijstvom in pride do rezultatov na pošten način.« (Stojan #4); »[Pravi kmet] zna načrtovati. 50 odstotkov je uspeh odvisen od dobre organizacije dela.« (Darja #2); »Spoštuje tradicijo. Lepo je stopati po zemlji, kjer veš, da so tvoji predniki z nogami pa s konji tisto grudo prehodili.« (Marjana #7); »Midva z možem rečeva, da je pravi kmet samo tisti, ki ima živino, ne pa da dobiva subvencije, ker ima samo travnike.« (Olga #6); »Jaz sebe nimam za pravega kmeta, ker sem na dveh delovnih mestih. Pravi kmet bi moral delati samo doma. Cena živine, pa tisto, kar pridelal, bi pa morali biti toliko vredni, da bi lahko on in cela družina od tega živeli.« (Dejan #3); »Pravi kmet rajši dela, kot pa špancira.« (Štefan #2).

A po njihovem mnenju prav okoliščine, ko pravi kmetovalci in kmetovalke doživijo dolgotrajno poškodbo, obolenje ali smrt bližnjega, potrjujejo, da je država nanje pozabila, saj so v primerjavi z nekmeti ali nepravimi kmeti na podeželju v neenakopravnem položaju glede (ne)razpoložljivih oblik delovne in socialne pomoči.

Zaključni razmislek

S pristopom zdravstvenega součinkovanja v poglavju razširjam razumevanje družbenih in moralnih razsežnosti kmetijstva, ki sooblikujejo odzive kmetovalk in kmetovalcev na izkušnjo poškodbe, obolenja ali smrti, in se ne osredotočam na eno od skrajnosti, bodisi na vsemogočno delovalnost (angl. *agency*) posameznika ali strukturni determinizem (Faubion, 2001), kar je običajna praksa medicinskih in zdravstvenih pristopov k poklicnim poškodbam in obolenjem. Sledila sem Laidlawu (2010), ki delovalnost ljudi vpenja v etično izrazje krivde in odgovornosti, da bi okoliščino, ko odpove telo na kmetiji, povezala s presojo udeleženk in udeležencev raziskave, ki jo umeščajo v svoje (lokalne) moralne svetove kmetovanja, tj. »kompleksne socialne delovalnosti« (Ramirez Ferrero, 2005, str. 19), ne da bi se osredotočila le na njihovo individualno krivdo ali odgovornost

(posamično tvegano vedenje) zaradi, ob in po nesreči. S pristopom zdravstvenega součinkovanja skušam zagledati strukture, omejitve in možnosti, na katere so udeleženke in udeleženci raziskave naleteli v okoliščinah, ko odpove telo na kmetiji, in ki lahko preusmerijo njihove življenjske poteke ali izbire. Soočeni z različnimi scenariji za prihodnost se lahko odzovejo in delujejo na številne načine: s trpljenjem (npr. s stiskami in z zdravjem povezanimi težavami), z izogibanjem (npr. s prenehanjem kmetovanja), s prilagoditvijo (dela na kmetiji), samomorom, z uporom itd.

Kmetovalke in kmetovalci z izkušnjo poškodbe, obolenja ali smrti ne rečejo, da trpijo zaradi modernizacije kmetijstva (prim. Thu, 1998) ali dela v eni izmed najnevarnejših panog (Leppälä idr., 2021). Sporočajo, da trpijo zaradi sramotne odškodnine v primeru nesreče, zaradi nepravočasne predaje kmetije v lastništvo, ki jim preprečuje izbiro določene zavarovalne sheme, zaradi brezupa in dolgotrajnega v kontekstu lastne nezmožnosti dela zaradi poškodbe ali obolenja, zaradi občutka krivde zaradi dvojne obremenitve z delom že zaposlenega članice ali člana družine, zaradi pomanjkanja delovne sile na podeželju, ki jim preprečuje ali otežuje nemoteno delovanje kmetije, a predvsem zaradi strahu zaradi možnosti, da bi morali kmetovanje celo opustiti, s čimer bi se izneverili generacijam prednikov, ki so garali za obstoj njihovih kmetij.

Kmetovalke tudi ne rečejo, da so kot »pomočnice kmetovalcem ali njihove soproge« ujete v imaginarije heteroseksualne moškosti dobrega kmeta, od katerega se pričakuje, da ima soprogo, ki pomaga na kmetiji. Številne trpijo zaradi preobremenjenosti tako z delom na kmetiji kot skrbi za pomoči potrebne doma, kar se vse močno stopnjuje v primeru poškodb in obolenj. Krivijo neizprosno delovno etiko, ki jo njihovi možje od njih pričakujejo in jo prakticirajo v skladu z lokalnimi predstavami o dobrem kmetu in kmetovanju. Noto-rično krivijo tašče, trdo kmečko vzgojo, priklenjenost njihovih mož na kmetijo ter ne razumejo, da so tudi oni »žrtve« prav teh predstav in prakticiranj.

Udeleženke in udeleženci raziskave z izkušnjo poškodbe, obolenja ali smrti ne rečejo, da trpijo zaradi zapovedanega kmetijskega razvoja in napredka, ki kmečki poklic usmerjata s politiko subvencioniranja, ki zato postaja eden izmed najbolj reguliranih gospodarskih sektorjev. Model »dobrega kmeta« odločevalcev, ki naj uresničuje ekonomsko, okoljsko in družbeno vzdržno kmetovanje v normativni

osebi storilnega, inovativnega, tekmovalnega, a hkrati tudi sodelovalnega, pravičnega, zdravega in zadovoljnega kmeta-podjetnika praviloma na laž postavlja njihovo predstavo o tako želeni »avtonomni osebi«, ki je sama svoj gospodar na kmetiji. Največjo etično razpoko sporočajo v odnosu do države, ki jo razumejo kot odgovorno za pomanjkanje delovne sile na podeželju, saj po njihovem mnenju nagrajuje nedelo brezposelnih v regiji in nepošteno delo »nepravih oz. slabih kmetov«, medtem ko kaznuje pošteno in trdo delo »pravih kmetov«; vse to država uveljavlja s pomočjo sistemov socialnih podpor in nepravičnega razdeljevanja kmetijskih subvencij, torej oblikuje okoliščine, ki potencialno omogočajo stisko kmetov (Bryant in Garnham, 2018).

Navsezadnje, kmetovalci in kmetovalke z izkušnjo poškodbe, obolenja ali smrti ne rečejo, da trpijo, ker so se znašli v začaranem krogu stopnjevanega dela, dražjih vnosov v kmetijo in negotovih cen svojih pridelkov, da bi ohranili svoje konkurenčne kmetije. V takšnih okoliščinah, ki ga strokovna literatura pozna pod izrazom »kmetijski tekoči trak« (angl. *agricultural treadmill*),⁹ izčrpanost lastnih teles in uma vpletajo v moralno oceno samih sebe kot »pravih« kmetovalk in kmetovalcev z visoko delovno etiko. Manjše število kmetij na vasi zaradi modernizacije kmetijstva in prisotnost večine ljudi na vasi, ki ne kmetujejo, ocenjujejo kot slabo v vseh okoliščinah: tako v primeru nesreč in obolenj kot tudi v njihovi odsotnosti, saj so ostali brez nekdanj dostopne medsebojne sosedске pomoči.

Diskurzivno vpeljuje nove storitve, socialno-delovne pomoči po zgledu praks nekaterih evropskih držav, za enkrat ne vidijo kot možne rešitve, ki bi hipotetično zmanjšala njihovo naporno delo ali potrebo po dodatnem delu oz. izboljšala njihovo stisko, saj so prepričani, da stopnjevana napetost in zavist med njimi in nekmetovalci oz. njimi in slabimi kmetovalci uničujeta vaško skupnost, na katero bi se lahko oprli. Odgovornost za takšno stanje ponovno pripisujejo državi, ki je pozabila na njihove blaginje oz. ni poskrbela, da bi bilo življenje za kmetovalke in kmetovalce po vstopu v evropski agroživilski sistem

9 Kmetijski tekoči trak ali tekalna steza opisuje, kako so kmetje ujeti v proces, v katerem se zaradi stalnega tehnološkega napredka povečuje produktivnost v korist tehnološko specializiranih ali velikih kmetovalcev, vendar se zaradi tega povečuje tudi ponudba, padajo cene in s tem narašča potreba po novih tehnoloških dosežkih. V 50. letih prejšnjega stoletja je Willard Cochrane predstavil idejo, da so kmetje na tekočem traku, ki kljub nenehnemu uvajanju novih tehnologij izčrpava njihove morebitne dobičke (Ward, 1993).

s poštenimi cenami pravičnejše, medtem ko bi bila njihov družbeni položaj in ugled v družbi izboljšana.

Zahvala

Prispevek je nastal v okviru še potekajočega temeljnega raziskovalnega projekta *Spremembe v kmetijstvu skozi oči in telesa kmetov* (J6-2577; 2020–2024), že zaključenega ciljno-raziskovalnega projekta *Odzivanje kmečkih družin na posledice delovnih nesreč in poklicnih bolezni* (V5-2028; 2020–2022) ter raziskovalnega programa *Raziskave o duševnih stiskah in dobrem počutju* (P5-0439), ki jih financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS). Avtorica se iskreno zahvaljujem vsem udeleženkam in udeležencem raziskave ter anonimnima recenzentkama oz. recenzentom za konstruktivne pripombe.

Reference

- Alston, M. (2012). Rural male suicide in Australia. *Social Science Medicine*, 74(4), 515–522. doi: 10.1016/j.socscimed.2010.04.036. Epub 2010 May 25. PMID: 20541304.
- Baer, H., Singer, M., Susser, I. (ur.) (2003). *Medical Anthropology and the World System*. Westport, CT: Praeger. 2nd ed.
- Bojnec, Š. in Latruffe, L. (2013). Farm Size, Agricultural Subsidies and Farm Performance in Slovenia. *Land Use Policy*, 32 (May 1), 207–17. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2012.09.016>.
- Brown, P. J. (ur.) (1998). *Understanding and Applying Medical Anthropology*. Mountain View, California: Mayfield Publishing.
- Bryant, L. & Garnham, B. (2018). Farming Exit and Ascriptions of Blame: The Ordinary Ethics of Farming Communities. *Journal of Rural Studies*, 62 (August 1), 62–67. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2018.07.004>.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burton, R. J. F., Forney, J. Stock, P., & Sutherland L.-A. (2021). *The Good Farmer: Culture and Identity in Food and Agriculture*. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge.
- Castro, A., Singer, M. (ur.) (2004). *Unhealthy Health Policy: A Critical Anthropological Examination*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Černič Istenič, M., Šprah, L., Knežević Hočevar, D., Cukut Krilić, S. (2022). *Odzivanje kmečkih družin na posledice delovnih nesreč in poklicnih bolezni* (Končno poročilo: ciljni raziskovalni projekt V5-2028). Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

- Dolenšek, M., Bernik, R., Jerončič, R., Gligorević, K., & Oljača, M. V. (2021). *Accidents in agriculture and forestry-influence of rural development program on work safety in the Republic of Slovenia and the Republic of Serbia*. The 5th International Symposium on Agricultural Engineering, 30th Sep – 2nd Oct 2021, Belgrade–Zemun, Serbia. Pridobljeno 6. 10. 2023 s: https://scholar.google.si/scholar?hl=sl&as_sdt=0%2C5&q=ACCIDENTS+IN+AGRICULTURE+AND+FORESTRY++INFLUENCE+OF+RURAL+DEVELOPMENT+-PROGRAM+ON+WORK+SAFETY+IN+THE+REPUBLIC+OF+SLOVENIA+AND+THE+REPUBLIC+OF+SERBIA&btnG.
- Faubion, J. D. (2001). Toward an Anthropology of Ethics: Foucault and the Pedagogies of Autopoiesis. *Representations*, 74(1) (January 1), 83–104. <https://doi.org/10.1525/rep.2001.74.1.83>.
- Farmer, P. 2009. On Suffering and Structural Violence: A View from Below. *Race/Ethnicity: Multidisciplinary Global Contexts*, 3(1), 11–28. DOI:10.1353/rac.0.0025.
- Fassin, D. (2012). Introduction: Toward a Critical Moral Anthropology. V D. Fassin (ur.), *A Companion to Moral Anthropology* (str. 1–17). Oxford: Wiley-Blackwell.
- Franklin, R. C., McBain-Rigg, K. E., King, J. C., & Lower, T. (2015). *Exploring the barriers and facilitators to adoption of improved work practices for safety in the primary industries*. Report. Rural Industries Research and Development Corporation. Canberra, ACT, Australia.
- Griffin, P. J. (2013). Safety and Health in Agriculture. »Farming – a hazardous occupation – how to improve health & safety?« European Parliament – Europa. Pridobljeno 13. 6. 2020 s <http://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201303/20130321ATT63633/20130321ATT63633EN.pdf>.
- Hirsch, J. K., Cukrowicz, K. C. (2014). Suicide in rural areas: An updated review of the literature. *Journal of Rural Mental Health*, 38(2), 65–78.
- International Labour Office (ILO) (2017). *Working Together to Promote a Safe and Healthy Working Environment*. International Labour Conference, 106th Session. Geneva: International Labour Office.
- Janes, C. R., & Corbett, K. K. (2009). Anthropology and Global Health. *Annual Review of Anthropology*, 38, 167–183.
- Kennedy, A. J., Maple, M. J., McKay, K., Brumby, S. A. (2014). Suicide and accidental death in Australia's rural farming communities: a review of the literature. *Rural Remote Health*, 14(1), 2517.
- Kim, J. Y., Millen, J. V., Irwin, A., Gershman, J. (2000). *Dying for Growth: Global Inequality and the Health of the Poor*. Monroe, ME: Common Courage Press.

- Kleinman, A. (2006). *What Really Matters: Living a Moral Life amidst Uncertainty and Danger*. Oxford: Oxford University Press.
- Laidlaw, J. (2010). Agency and Responsibility: Perhaps You Can Have Too Much of a Good Thing. V M. Lambek (ur.), *Ordinary Ethics: Anthropology, Language, and Action* (str. 143–64). Fordham University Press.
- Lambek, M. 2010. Introduction. V M. Lambek (ur.), *Ordinary Ethics: Anthropology, Language, and Action* (str. 1–36). New York: Fordham University Press.
- Leppälä, J., Griffin, P. McNamara, J. in Rautiainen, R. (ur.). (2021). *Safety culture and risk management in agriculture. Sacurima Cost Action CA16123 highlights and conclusions*. Helsinki: Natural Resources Institute Finland.
- Mathews, G., & Izquierdo, C. (ur.). (2009). *Pursuits of happiness: Well-being in anthropological perspective*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano Republike Slovenije (MKGP). (2021). *Strateški načrt skupne kmetijske politike 2023–2027. 02. 07. Priloga II: Analiza stanja in SWOT za specifični cilj 7: Privabljanje mladih kmetov in spodbujanje razvoja podjetij na podeželju*. Ljubljana: MKGP. Pridobljeno 8. 8. 2023 s <https://skp.si/skupna-kmetijska-politika-2023-2027>
- Nichter, M. (2008). *Global Health: Why Cultural Perceptions, Social Representations, and Biopolitics Matter*. Tuscon: University of Arizona Press.
- Ramírez-Ferrero, E. (2005). *Troubled Fields. Men, Emotions, and the Crisis in American Farming*. New York: Columbia University Press.
- Roy, P. in Knežević Hočevar, D. (2019). Listening to a Silent Crisis: Men's Suicide in Rural and Farming Communities in Slovenia. *Revija za Socijalnu Politiku*, 26(2), 241–54. <https://doi.org/10.3935/rsp.v26i2.1593>.
- Roy, P., Tremblay, G., Oliffe, J., Jbilou, J., Robertson, S. (2013). Male farmers with mental health disorders: a scoping review. *Australian Journal of Rural Health*, 21(1), 3–7.
- RSRSKŽ (2011). Resolucija o strateških usmeritvah razvoja slovenskega kmetijstva in živilstva do leta 2020 – »Zagotovimo si hrano za jutri«. Pridobljeno 1. 2. 2023 s <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=RESO80#>.
- Sayer, A. 2007. Moral Economy as Critique. *New Political Economy*, 12(2) (June 1), 261–70. <https://doi.org/10.1080/13563460701303008>.
- Scheper-Hughes, N., & Lock, M. (1987). The Mindful Body: A Prolegomenon to Future Work in Medical Anthropology. *Medical Anthropology Quarterly*, 1(1) (March 1), 6–41. <https://doi.org/10.1525/maq.1987.1.1.02a00020>.
- Singer, M., Baer, H. (1995). *Critical Medical Anthropology*. Amityville, New York: Baywood.

- Thu, K. M. (1998). The Health Consequences of Industrialized Agriculture for Farmers in the United States. *Human Organization*, 57(3), 335–341.
- Travnikar, T. (ur.). (2023). *Prva ocena stanja v kmetijstvu 2023*. Ljubljana: Kmetijski inštitut Slovenije. Pridobljeno 12. 4. 2023 s https://www.kis.si/Porocila_o_stanju_v_kmetijstvu.
- Ward, N. (1993). The agricultural treadmill and the rural environment in the post-productivist era. *Sociologia Ruralis*, 33, 348–364.
- Whiteford, L., Whiteford, S. (ur.) (2005). *Globalization, Water, and Health: Resource Management in Times of Scarcity*. Oxford: James Currey.